

STUDIA CLASSICA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

Szerkesztette:

Bárány István – Bolonyai Gábor – Ferenczi Attila – Vér Ádám

Budapest, 2015

© Szerzők, 2015

© Szerkesztők, 2015

ISBN

ISSN

**E Ö T V Ö S
K I A D Ó**

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: Hunyady András, ügyvezető igazgató
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente
Tipográfia: Anders Tibor
Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó
Nyomda: Multiszolg Bt.

TARTALOM

Az epikus prooimion változásai az évszázadok folyamán	7
<i>Ritoók Zsigmond</i>	
GÖRÖG IRODALOM	
Tyndareós és Orestés vitája	35
<i>Bolonyai Gábor</i>	
Plutarchos vegetarianizmusa: közös hagyomány és egyéni érzékenység	55
<i>Gaál Balázs</i>	
Kr. e. 146 – a görög történelem vége?	91
<i>Gábor Sámuel</i>	
Az argosi vének éneke	115
<i>Kárpáti András</i>	
Hésiodos, Melanchthon és az imitatio	135
<i>Krähling Edit</i>	
Jösszerep és történewtírás	146
<i>Kulin Veronika</i>	
IND IRODALOM	
Sohgaurā-réztábla	161
<i>Tóth Ibolya</i>	
A tér- és időábrázolás változásai a klasszikus indiai színházban	169
<i>Válczi Róbert</i>	
FILOZÓFIA	
Aidós és nemesis	181
<i>Bárany István</i>	
Az érzékelés tartalma	195
<i>Hangai Attila</i>	
A reflexió két fajtája Damaskiosnál.....	207
<i>Lautner Péter</i>	
A démokritosi episztemológiáról	217
<i>Németh Attila</i>	
A Prométheus-mítosz Platón <i>Prótagorasában</i>	225
<i>Rosta Kosztasz</i>	
A sztoikus etika epiktétosi reformja	237
<i>Steiger Kornél</i>	

TARTALOM

LATIN IRODALOM

Hannibal átkelése az Ebro folyón	249
<i>Kozák Dániel</i>	
Aeneas, az etruszk antihős	261
<i>Rung Ádám</i>	
Egy rendhagyó felajánlás a 7. századi Hispániából	289
<i>Végh Judit</i>	

NYELVÉSZET

A szinkópa gyakorisága a kései latin nyelvben a feliratok tanúbizonysága alapján.....	303
<i>Adamik Béla</i>	
Aquincum latin nyelve	317
<i>Gonda Attila</i>	
Funkcióigés szerkezetek a kar- 'csinál' igével a Rgveda 7. könyvében	339
<i>Ittész Máté</i>	
Explicitációs törekvés a kései latin mondatszerkezetben	351
<i>Kiss Sándor</i>	
Pragmatikai fordulat a bibliai héber nyelv leírásában	359
<i>Koltai Kornélia</i>	
Mozgatások és kiemelések a latinban.....	369
<i>Giampaolo Salvi</i>	
A vezirhani fríg felirat utolsó sora	381
<i>Simon Zsolt</i>	

HANNIBAL ÁTKELÉSE AZ EBRO FOLYÓN – egy hiányzó jelenet Silius Italicus *Punicájában**

Kozák Dániel

Pontosan melyik egy háború kitörésének a pillanata? Amikor a hadüzenet elhangzik, amikor a támadó csapatok átlépnek egy határvonalat, vagy amikor az első csata lezajlik, az első települést eléri a támadás? Ez a kérdés már az ókorban is felmerült a második pun háború kitörésével kapcsolatban. Hannibálnak a hispániai város, Saguntum elleni támadásával kezdődött, vagy az Ebro folyón (az Ibériai félsziget egyik leghosszabb folyóján) való átkelésével, vagy esetleg akkor, amikor a római követek a karthágói szenátus előtt bejelentették a hadiállapot beálltát?

A fenti kérdést a rendelkezésünkre álló források jogi és földrajzi ellentmondásai tovább bonyolítják.¹ A rómaiak valószínűleg Kr. e. 226-ban szerződést kötöttek a karthágóiakkal (pontosabban a hispániai pun területeket irányító hadvezérükkel, Hasdruballal); erre a szerződésre szokás általában „Ebro-szerződésnek” hivatkozni. A megállapodás megtiltotta a karthágói katonai jelenlétet a folyótól északra, a félszigetet legalábbis implicit módon római és pun érdekszférákra osztva ezáltal, Hispánia más területeiről viszont nem rendelkezett. Ezt olvassuk legalábbis Polybiosnál:

[οἱ Ῥωμαῖοι] διαπρεσβευσάμενοι πρὸς τὸν Ἀσδρούβαν ποιήσασθαι συνθήκας, ἐν αἷς τὴν μὲν ἄλλην Ἰβηρίαν παρεσιώπων, τὸν δὲ καλούμενον Ἰβηρα ποταμὸν οὐκ ἔδει Καρχηδονίους ἐπὶ πολέμῳ διαβαίνειν... (2.13.7)

Polybios összefoglalója szerint tehát az Ebro-szerződés nem garantálhatta a folyótól mintegy 150 km-re délre fekvő Saguntum biztonságát sem – legalábbis, amennyiben a „biztonságot” római szemszögből, a pun befolyástól való mentességgént definiáljuk. Saguntum viszont valamikor a 220-as években (tehát lehet, hogy az Ebro-szerződés előtt, de az is lehet, hogy utána) szövetségre lépett Rómával, ám hogy pontosan milyen szoros és milyen jellegű szövetségről volt szó, illetve milyen kötelezettségeket vállaltak a felek, arról nincsen elegendő információnk.

A fentiek tükrében nem könnyű tehát megítélni, hogy Hannibal támadása Saguntum ellen önmagában a szó szoros értelmében vett *casus belli* volt-e. Az Ebro-szerződésben, ha hihetünk Polybiosnak, a városról nem esett szó, a terület pedig a karthágói érdekszférába tartozott; a Róma és Saguntum közötti szerződés viszont tartalmazhatta (de nem biztos, hogy tartalmazta) a kölcsönös katonai segítségnyújtás kötelezettségét. Nem nehéz persze belátni, hogy Róma szempontjából miért volt megfelelőbb és kényelmesebb az a narratíva (akár hiteles történetileg, akár nem), mely szerint Saguntum megtámadása szerződésszegésnek – és egyúttal a közmondásos *fides Punica* példájának – minősült, vagyis a második pun háború kirobbanásáért Karthágó volt a felelős. Könnyen lehet, hogy a Kr. e. 2–1. század római történeti emlékezetében alakult ennek

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Az alábbiakban csak a kérdés összefoglalását adhatom; részletesebben lásd ASTIN 1967; ECKSTEIN 1984; SCULLARD 1989, 25–40; WALBANK 1957, 168–171 *ad* Pol. 2.13.7.

az értelmezésnek megfelelően a háború elbeszélése,² lehetővé téve, hogy a rómaiak „tisztá lelkiismerettel” emlékezzenek arra a konfliktusra, mely egyrészt végveszélybe sodorta Rómát, másrészt viszont meg is alapozta a 2. században felgyorsuló birodalmi terjeszkedését.

Ennek az emlékezetpolitikai folyamatnak a nyomaként is értékelhető az a tény, hogy egyes források szerint az Ebro-szerződésben Saguntum nevesítve szerepelt, s noha az Ebrótól délre fekvő, függetlenségét garantálták. Így számol be a szerződésről Livius:

Cum hoc Hasdrubale ... foedus renovaverat³ populus Romanus ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur. (21.2.7)

A liviusi beszámoló egyrészt megszünteti a Polybiosnál fennálló implicit ellentmondást az Ebro-szerződés és a római-saguntumi szövetség között, másrészt viszont a mondat második felének szóválasztásával, illetve azzal, hogy a Saguntummal kötött szerződést nem említi, azt is sugallja, hogy a város nem „Rómával szövetséges enklávét” volt a karthágói érdekszférán belül, hanem a két nagyhatalom érdekszféráit elválasztó, szabadságát megőrző köztes terület, melynek biztonságát végső soron az garantálta, hogy mindkét birodalom lemondott arról, hogy hatalmát közvetlenül kiterjessze rá. Ez a sugalmazás persze kevésbé veszi figyelembe a földrajzi tényeket: Saguntum valójában csak akkor helyezkedne el *inter imperia*, hogyha sziget volna az Ebro folyón.

Még egyértelműbb azonban a földrajzi torzítás az Ebro-szerződésre vonatkozó azon beszámoló esetében, melyekben az Ebro és Saguntum egymáshoz viszonyított fekvése megfordul, és Saguntum mint a folyótól *északra* fekvő város jelenik meg, így pedig már helyzetének köszönhetően is az Ebro-szerződés hatálya alá esik és védelmet élvez Karthágóval szemben. Mint Appianos állítja:

Ζακανθαῖοι δὲ, ἄποικοι Ζακυνθίων, ἐν μέσῳ τῆς τε Πυρήνης καὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἰβήρος ὄντες... (Ib. 7.)

Appianos ebből következőleg másutt két alkalommal is azt feltételezi, hogy Hannibal már a város megtámadása *előtt* átkelt a folyón (*Ib. 10, Hann. 3*). Appianos persze viszonylag késői forrás, és könnyű lenne ezzel magyarázni téves földrajzi adatát; de valójában egy helyütt már a Saguntum helyét illetően egyébként helyes információkat közlő Polybios is az Ebrótól északra helyezi a várost (3.30.3).⁴

A háború kitörésével kapcsolatos bizonytalanságok tehát legalább háromfélék: jogi, földrajzi és kronológiai természetűek. Kérdéses, hogy Saguntum megtámadása szerződésszegés volt-e a karthágóiak részéről;⁵ az antik források eltérnek a tekintetben, hogy a város az Ebrótól északra vagy délre fekszik, és következésképpen abban a tekintetben is, hogy az ostrom vagy az átkelés zajlott le először. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy miképpen jelenik meg e bizonytalanságok közül kettő: a földrajzi és a kronológiai Silius Italicus történeti eposzában, a *Punicában*, s hogy az így létrejött belső ellentmondás miképpen építhető be az irodalmi mű értelmezésébe.

² SCULLARD 1989, 31; WALBANK 1957, 171–172. A háborút részletesen tárgyaló historiográfiai munkákat felsorolja POMEROY 2010, 27–28.

³ Livius itt minden bizonnyal az első pun háborút lezáró békeszerződésre céloz, melynek „megújítása” lett volna az Ebro-szerződés.

⁴ E szöveghely részletes tárgyalására itt nincs lehetőség, elég annyit megjegyezni vele kapcsolatban, hogy Polybios e helyütt más történetírókat illet kritikával, az ő véleményüket összegzi, így hát könnyen lehet, hogy – mint WALBANK 1957, 358 *ad loc.* feltételezi – Polybios csupán a gondolatmenet kedvéért fogalmaz így, s csupán annyiban pontatlan, hogy nem tesz utalást a kritizált szerzők földrajzi tévedésére.

⁵ A karthágóiak, úgy tűnik, azzal védekeztek, hogy a 226-ban kötött szerződést, mely (Liviusnál legalábbis) Saguntum függetlenségét is garantálta, nem szentesítették, így az lényegében Hasdrubal magánkezdeményezése volt, és nem kötelezi Karthágót mint államot: Liv. 21.18.11, vö. Pol. 3.21.1.

Hogyan számol be tehát Silius a háború kitöréséről, illetve hol tüntethető fel Saguntum és az Ebro a *Punica* költői világának képzeletbeli térképén? Mint azt már Alfred Klotz megjegyezte, Siliusnál esik ugyan szó az Ebrón való átkelésről, de annak megtörténtét az elbeszélő nem jelenti be.⁶ Így hát nem tudjuk eldönteni, vajon Saguntum ostroma előtt vagy után kerül rá sor; megálapíthatatlan, hogy a *Punica* elbeszélőjének földrajzi ismeretei helytállóak-e.⁷ Ez természetesen még nem nevezhető ellentmondásnak, legfeljebb a narratíva egy ponton megnyilvánuló földrajzi és kronológiai határozatlanságának. Ellentmondássá annak következtében és abban az értelemben válik értelmezésem szerint, hogy az eposzban Hannibal átkelését ugyan nem jelenti be az elbeszélő, de a szövegben nem kevesebb mint kilenc alkalommal⁸ esik róla szó mint a háború első szakaszának jelentős eseményéről. Az ellentmondás tehát az átkelés retorikai (politikai) fontossága és az elbeszélésben betöltött jelentéktelen szerepe közötti feszültségben érhető tetten. Hogy a jelenséget értelmezzük, ahhoz először természetesen a vonatkozó szöveghelyeket kell áttekintenünk, melyek különböző nézőpontokat helyeznek előtérbe: az elbeszélőét, Hannibalét és hispániai szövetségeseiét, valamint a saguntumiakét. Az értelmezésben a *Punica* első két énekére fogok koncentrálni, a későbbi szöveghelyek közül egyelőre csak egyet tárgyalok röviden.

Az első szövegrész, melyet meg kell vizsgálnunk, Saguntum ostromának kezdetéhez kapcsolódik. Így zárul az elbeszélő Saguntum alapításáról és történetéről adott összefoglalója:

*Libertas populi pacto servata decusque
maiorum, et Poenis urbi imperitare negatum.
Admovet abrupto flagrantia foedere ductor
Sidonius castra et latos quatit agmine campos. (Pun. 1.294–297)*

Az elbeszélő nem említi az Ebro folyót, s a 295. sor azt is inkább csak valószínűvé teszi, hogy Karthágó az egyik szerződő fél – hiszen értelmezhetőnek tűnik a kijelentés úgy is, mint egy (római-saguntumi) deklaráció, mely a punoknak megtiltja, hogy hatalmukat megpróbálják a város fölé kiterjeszteni. A *libertas servata* kijelentés ugyanakkor feltűnően hasonlít Silius egyik legfőbb forrása, Livius szövelezésére az Ebro-szerződéssel kapcsolatban: *libertas servaretur* (21.2.7, l. fent). Ez az intertextuális kapcsolat azt az értelmezést látszik erősíteni, mely szerint a *Punica* elbeszélője itt a szakirodalomban „Ebro-szerződésnek” nevezett dokumentumra céloz, csakhogy átalakítja azt egyfajta „Saguntum-szerződéssé”, mely már nem a folyón való átkeléstől tiltaná el a punokat, hanem Saguntum megtámadásától.

A siliusi elbeszélő által így módon összefoglalt szerződés értelmében Hannibal támadása természetesen eleve és kétséget kizáróan szerződésszegésnek minősül, s az elbeszélő ezt hangsúlyozza is a következő sorban: *admovet abrupto ... foedere ... castra*.⁹ Mivel azonban a megelőző

⁶ KLOTZ 1933, 15–16; vö. KÜPPERS 1986, 126, n. 481; NESSEL RATH 1986, 210.

⁷ A Silius által használt földrajzi forrásokról általában (de éppen az Ebro-kérdést nem tárgyalva) lásd NICOL 1936, 129–179.

⁸ A szöveghelyek a következők (zárójelben a beszélőt, illetve a fókuszát feltüntetve): 1.480 (Hannibal); 1.643 (a saguntumi követek); 2.449 (Hannibal és/vagy hispániai szövetségesei); 5. 161 (Flaminius); 7.110 (Hannibal); 8.323 (Fabius); 9.195 (Hannibal); 11.144 (Capua polgárai); 16.633 (Fabius). Az Ebro megjelenik még tizedszer is, még hozzá Scipio triumphusának leírásában (17.641–2), de más kontextusban és valószínűleg eltérő történeti referencialitással (erről lásd alább).

⁹ A *ductor Sidonius* tovább erősíti az *abrupto foedere* kifejezésben megnyilvánuló kritikát: Hannibal pun, tehát megbízhatatlansága, hajlama az esküszegésre (a római etnikai előítéletekből fakadóan) veleszületett tulajdonság, nem csak ebben a történelmi szituációban nyilvánul meg.

sorokban említés sem esett az Ebróról, lehetetlen eldönteni, hogy a *Punica* világában e szerződészegés megtörténte implikálja-e a folyón való átkelést, vagyis hogy az Ebro Saguntumtól északra vagy délre folyik-e. Egy biztos: Róma így is, úgy is túl messze van. Ezt Hannibal hangsúlyozza a saguntumiakat fenyegető beszédében már egy (feltehetőleg) másik szerződésre: Saguntum és Róma szövetségére célozva. A római szövetségeseik messze vannak, nem siethetnek időben az ostromzár alatt álló Saguntum segítségére: *longe clausis sua foedera, longe Ausoniam fore* (301–302).

A következő, minket érdeklő szövegrészben Hannibal a beszélő. A saguntumi Murrusszal vívott párharca közben így gúnyolja ellenfelét:

*En, qui res Libycas inceptaque tanta retardet,
Romani Murrus belli mora! Foedera, faxo,
iam noscas, quid vana queant et vester Hiberus.* (1.478–480)

Az elbeszélő imént tárgyalt szavaival szemben ezúttal egyazon mondatban esik szó az Ebróról és egy szerződésről: közvetlenebbnek tűnik a célzás az olvasók által más forrásokból ismert „Ebro-szerződésre”. De vajon mikor kel át a folyón Hannibal? A *faxo* szigmatikus futuruma¹⁰ a jövő felé mutat, és ezáltal mintha azt sugallná, hogy az Ebrón való átkelés még nem történt meg. A választott igeidő azonban a kijelentést mindenképpen furcsává teszi. Ha az Ebro a várostól északra folyik, és Hannibal csak Saguntum eleste után fog átkelni rajta, akkor sem a szövegben mintegy harminc sor múlva (496–517) életét vesztő Murrus, sem a város elestekor öngyilkosságba menekülő saguntumiak nem lesznek tanúi az átkelésnek. Ha viszont – tételezzük fel – az Ebro Saguntumtól délre folyik, akkor Murrus és saguntumi polgártársai már megtapasztalhatták, mennyire hatástalan a folyó mint szerződésben rögzített (és egyúttal mint természetes) határvonal.

Az Ebrót a saguntumi követek is említik a Rómában, a szenátus előtt elhangzó beszédükben, melyben katonai segítséget kérnek.

*... vidimus Hannibalem. Procul his a moenibus, oro,
arcete, o superi, nostroque in Marte tenete
fatiferae iuvenem dextrae! Qua mole sonantes
exigit ille trabes! Et quantus crescit in armis!
Trans iuga Pyrenes, medium indignatus Hiberum,
excivit Calpen et mersos Syrtis harenis
molitur populos maioraque moenia quaerit.
Spumeus hic medio qui surgit ab aequore fluctus,
si prohibere piget, vestras effringet in urbes.
An tanti pretium motus ruptique per enses
foederis hoc iuveni iurata in bella ruenti
credit, ut statuatur superatae iura Sagunto?* (1.639–650)

¹⁰ Az epikus szövegekben az archaizáló *faxo* nem kizárólag, de feltűnően gyakran a hősi párharccokat és (valóban bekövetkező vagy képzelt) csatákat megelőző dicsekvés és fogadkozás „segédigéje”, lásd pl. Verg. *Aen.* 9.154 (Turnus vs. Aeneas); Val. Fl. *Arg.* 4.191, 220 (Amycus vs. Pollux); Stat. *Theb.* 8.78 (Pluto vs. Iuppiter); Sil. *Pun.* 7.115 (Hannibal vs. Fabius). A *foedera faxo* még két alkalommal fordul elő sorvégződésként: Val. Fl. *Arg.* 7.177 (ahol Venus fogadkozik, hogy el fogja érni, Medea maga keresse a nászt – mint „szerződést” – Iasonnal) és Verg. *Aen.* 12.316–317 (*ego foedera faxo / firma manu; Turnum debent haec iam mihi sacra*). Ez utóbbi tűnik a *Punica*-szöveghely legfontosabb intertextusának, hiszen ugyancsak a szerződések hatásosságával, betartásával és megszegésével kapcsolatos: az Aeneas és Turnus közt kötött megállapodás rutulus részről való megsértése és a harc újraindulása után Aeneas arra emlékezteti övét, hogy a szerződés teljesülését csak ő biztosíthatja, méghozzá a saját kezével: Turnus megölésével.

Az elbeszélőhöz hasonlóan a saguntumiak is úgy értékelik, hogy Hannibal támadása városuk ellen egy szerződés megszegését jelenti, amint azt a *rupti foederis* (648–649) világossá teszi. A követek ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy Hannibal valódi célpontja Itália,¹¹ és ha a rómaiak nem küldenek időben segítséget Saguntumnak, a karthágói vezért hamar *ante portas* lesznek majd kénytelenek megpillantani (*maioraque moenia quaerit*, 645; *vestras effringet in urbes*, 647). Retorikai stratégiájuk tehát – a népek közötti rokonság hangsúlyozása mellett (vö. *consangineam ... dextram*, 655) – azon alapul, hogy megpróbálják a veszélyt még a valóshoz képest is felnagyítani. Ez a szándék érhető tetten véleményem szerint abban is, ahogyan Hannibal pillanatnyi hol-létéről beszámolnak. Először feltartóztathatatlan, hatalmas sereget irányító hadvezérként írják le, majd pedig azt állítják, hogy „túl a Pireneusokon, nem túrva az Ebrót határként, már fellázította Calpét stb.” Hol van tehát a pun vezér? A *trans iuga Pyrenes* kétértelműsége nyilvánvaló: referenciális, földrajzi jelentése azon múlik, honnan nézzük. Hannibal lehet, hogy még a Pireneusoktól délre, vagyis Róma felől nézve a hegység túloldalán tartózkodik; de az is lehet, hogy már a hegység túloldalán van, vagyis északra tőle, amennyiben a vonatkoztatási keret Hannibal útja Itália felé.¹² Olvasóként persze tudjuk, hogy Hannibal még nem kelt át a hegységen, attól délre tartózkodik, még hozzá Saguntumnál, melynek ostroma még be sem fejeződött – csakhogy a követek feltűnően kerülnek, hogy mindezt pontosan és félreérthetetlenül adják a rómaiak tudtára. Nem objektív beszámolót akarnak nyújtani a katonai helyzetről, hanem megijeszteni és meggyőzni a Rómaiakat.

Hannibal továbbá *medium indignatus Hiberum*. A kérdés ezúttal – különösen a *trans* imént tárgyalt többértelműsége tükrében – az, hogy Hannibálnak az Ebróval mint határral kapcsolatos elégedetlensége egyelőre csak szavakban és érzelmekben fejeződik-e ki („méltatlankodik, hogy az Ebro a határ”), vagy pedig máris tettekben („nem tűri, hogy az Ebro legyen a határ”) – a kérdés tehát, hogy átkelt-e már a folyón vagy sem. Mindezekkel összefüggésben különösen fontosnak tűnik, hogy az *indignatus* Aeneas pajzsának vergiliusi leírást, annak is utolsó előtti szavát idézi fel: a pajzson látható a *pontem indignatus Araxes* (*Aen.* 8.728). Az intertextus a kontrasztimitáció jó példája: Vergiliusnál a folyó azért méltatlankodik, mert átjárhatóvá vált, Siliusnál viszont Hannibal azért, mert az Ebro – legalábbis jogi értelemben – átjárhatatlan számára. Értelmezésem szempontjából azonban még fontosabb, hogy az *indignatus* két lehetséges jelentése (méltatlankodás/nem tűrés) az *Aeneis*ben is egyszerre érhető tetten, bár két eltérő idősíkra vonatkoztatva. Ahogyan Servius megjegyzi, az Araxes, melynek képmását Augustus pajzson ábrázolt triumphusán körbehordozzák, korábban nem viselte el, hogy Xerxés és Nagy Sándor megzabolázza, és az általuk épített hidakat elsodorta; most viszont már eltűri a római fennhatóságot – aktív ellenállása passzív méltatlankodással szelődött. A vergiliusi intertextus jelentőségét utólag is felerősíti továbbá az eposz utolsó jelenete. Scipio triumphusán a meghódított területek képmását, jelképeit is felvonultatják: látható Karthágó, Hispania, és az Ibériai félsziget különböző vidékei. Köztük utolsó az Ebro, melyet ráadásul ismét a Pireneusokkal együtt említ a szöveg, csakhogy, mint a követek az első énekben:

*mater bellorum fera Pyrene nec mitis Hiberus,
cum simul illidit ponto quos attulit amnes.* (17.640–642)

¹¹ Ezt persze Hannibal maga is „bevallotta” Murrusnak a fent idézett szövegrészben, ahol ironikusan *Romani ... belli moraként* nevezte meg (478–479).

¹² Sőt, ha a *trans* mellé nem a nyugalmi állapot, hanem a mozgás ígését értjük, akkor talán úgy is érthető a kijelentés, hogy Hannibal éppen most kel át a Pireneusokon.

A folyó „nem szelíd”, a Pireneusok hegysége pedig „vad” – mégis sikerül őket római uralom alá hajtani, Hispaniát mint provinciát a terjeszkedő birodalomba olvasztani.¹³ Az Ebro ugyanakkor nem méltatlankodik, nem *indignatus*. A Pireneusokkal mint „a háború anyjával” és vergiliusi Araxesszel szemben nincs megszemélyesítve, és úgy látszik, e nyugati folyónak kevesebb kifogása van a római hatalommal szemben, mint a keleti Araxesnek. A tulajdonsága, miszerint heves sodrású, pusztán csak földrajzi adatnak tűnik, melynek érvényessége ráadásul a folyó torkolatára korlátozódik.

Az utolsó szövegrész, melyet az Ebro Silius költői világán belüli földrajzi helyzetével kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, sok szempontból párba állítható Scipio triumphusának leírásával: Hannibal pajzsának ekphrasisáról van szó a *Punica* második énekében (395–456).¹⁴ A pajzsot a hadvezér ajándékba kapja hispániai szövetségeseitől Saguntum ostroma közben. Az elbeszélő először azokról a jelenetekről ad leírást, melyek Karthágó mitikus és történeti múltját elevenítik fel: a város alapítását, Dido és Aeneas történetét, majd az első pun háborút és Hannibal gyermekkorát. Ezt követi az észak-afrikai nomádok életét ábrázoló, többé-kevésbé időtlen jelenet leírása, mely csupán átvezet az utolsó két, már a közvetlen jelent ábrázoló jelenethez. A pajzson látható Saguntum ostroma is (valószínűleg középen), valamint az Ebro (a pajzs peremén):

*Eminet excelso consurgens colle Saguntos,
quam circa immensi populi condensaque cingunt
agmina certantum pulsanque tremantibus hastis.
Extrema clipei stagnabat Hiberus in ora,
curvatis claudens ingentem flexibus orbem.
Hannibal abrupto transgressus foedere ripas
Poenorum populos Romana in bella vocabat.
Tali sublimis dono, nova tegmina latis
aptat concutiens umeris celsusque profatur:
„Heu quantum Ausonio sudabitis, arma, cruore!
Quas, belli iudex, poenas mihi, Curia, pendes!” (2.446–456)*

Az Ebro szerepeltetése és elhelyezése kétségtelenül Achilleus pajzsának homérosi leírását idézi fel. Héphaistos a híres pajzs peremén az Ókeanost ábrázolta (*Il.* 18.607–608), melyet a homérosi elbeszélő ugyancsak mint folyót (ποταμός) nevez meg. Míg azonban a homérosi folyó erős sodrású (μέγα σθένος), tehát gyors folyású, addig az Ebro – amint arra Helen Lovatt nemrég felhívta a figyelmet – árad ugyan, tehát széles és hatalmas, de a leírás nem a mozgást, hanem annak hiányát hangsúlyozza vele kapcsolatban: *stagnabat*.¹⁵ Scipio triumphusán az Ebrót mint „nem szelíd” folyót ábrázolják, a pajzsleírás viszont, bár a folyó szélességére céloz, mintha nem vadságát és veszélyességét emelné ki, hanem inkább annak hiányát: nem nehezíti meg különösebben a rajta átkelő Hannibal dolgát. De értelmezhető a *stagnabat* másként is. Talán nem csak természetrajzi megfigyelést, hanem az ekphrasis önreflexív természetének megnyilvánulását is érez-

¹³ A triumphus tehát itt nyilvánvalóan nem Hannibal Ebrón való átkelését (mint közvetett értelemben vett római vereséget) idézi fel, hanem a háború későbbi szakaszának eseményeit: a 217-ben római győzelemmel végződő tengeri csatát az Ebro torkolatánál, illetve a Cn. és P. Scipio sikeres hadjáratát, melyet az Ebrón átkelve, attól délre vezettek.

¹⁴ A pajzsleírás a *Punica* egyik legtöbbet elemzett részlete: részletesen lásd pl. VON ALBRECHT 1964, 173–177; VESSEY 1975; KISSEL 1979, 185–192; KÜPPERS 1986, 154–164; LOVATT 2013, 172–175; a siliusi ekphrasisokról általában MANUWALD 2009; HARRISON 2010.

¹⁵ LOVATT 2013, 181–182.

hetjük benne: amit a pajzson látunk, az nem igazi folyóvíz, csupán annak ábrázolása, kimerevített képe.

A pajzsról leírást adó elbeszélő a folyón való átkelést szerződésszegésnek minősíti,¹⁶ meghozzá ugyanazokkal a szavakkal, mint korábban Saguntum megtámadását (*abrupto foedere*, 451; vö. 1.296), s ezzel mintha arra utalna, hogy a két tettel Hannibal egyazon szerződést szegte meg. Az ekphrasis továbbá az Ebrón való átkelést mint befejezett eseményt írja le a *transgressus* participiummal. Csakhogy erre a bejelentésre egy képzőművészeti alkotáson ábrázolt jelenetek leírásának keretében kerül sor; a Vergilius utáni epikában pedig, valahányszor pajzsleírást olvassunk, érdemes kétszer is átgondolnunk, vajon a pajzs a múltat vagy a jövőt ábrázolja-e. Stephen Harrison a *Punica* ekphrasisainak proleptikus elemeit vizsgálva Hannibal pajzsának leírásában is sok narratív előreutalást fedez fel, de nem tárgyalja annak a lehetőségét, hogy az Ebro-jelenet is ábrázolhatja a jövőt (igaz, a jelenhez nagyon közeli jövőt). Mint írja, „Aeneas profetikus pajzsával szemben Hannibalé nem képes az elbeszélést a jelenen túlra kiterjeszteni”.¹⁷ Pomeroy is úgy vélekedik, hogy az Ebrón való átkelés ábrázolása arra utal, hogy már megtörtént eseményről van szó.¹⁸ Csakhogy a kérdés végső soron eldönthetetlen: nem állapítható meg egyértelműen a leírás alapján, hogy az átkelés már megtörtént, vagy a jövőben fog megtörténni – hogy az ismeretlen művész Hannibal már végrehajtott haditettét ábrázolja, és ezáltal dicsőíti, vagy a Saguntum elpusztítása utáni következő hadmozdulatot előlegezi meg, s láttatja ezáltal könnyen végrehajthatónak.

A kérdést az olvasó később sem fogja tudni eldönteni, ugyanis – mint már említettem – a folyóról és az átkelésről nem esik több szó a *Punicában* azt megelőzően, hogy Hannibal Itália felé menetelve átkel a Pireneusokon a harmadik ének közepén (3.406–441) – márpedig erre, ha Silius térképe csak kicsit is hasonlít az általunk használtakra, az Ebrón való átkelés után kell hogy sor kerüljön. A négy, fentebb tárgyalt szövegrész áll tehát rendelkezésünkre, melyek mindegyike különböző mértékben és eltérő eszközökkel ugyan, de elbizonytalanítja az olvasót az átkelés időpontját és ennek következtében a folyónak a költői világ térképén való helyét illetően. Ez a bizonytalanság kevésbé volna feltűnő, ha egyetlen szövegrészt érintene; de mivel négyszer jelenik meg, értelmezést kíván. Miért említi a szöveg az átkelést négyszer is az első két énekben (s később még ötször) mint jogi, politikai, morális, katonai szempontból jelentős eseményt, várakozást keltve ezáltal az olvasóban, hogy az elbeszélő bejelenti, s akár egy terjedelmesebb jelenetben ki is fejtí majd az átkelést, ha azután ezt a várakozást végül nem elégíti ki? Az alábbiakban erre igyekszem lehetséges válaszokat adni.

A legegyszerűbb és talán legkézenfekvőbb volna azt állítani, hogy Silius egyszerűen elfelejti megemlíteni az átkelést, amikor végül megtörténik: hogy az ifjabb Plinius hírhedt értékelése (*Ep.* 3.7.5) szerint egyébként *maior cura quam ingenio* alkotó költő mulasztásáról, a *dormitat Silius* példájáról beszélhetünk, mely magyarázatot ad a szöveg állapotára, de nem érdemes egy interpretáció kiindulópontjává tenni. Intertextuális eszközökkel talán meg is határozhatjuk, az elbeszélésnek pontosan mely pontján hiányzik az átkelés említése. A Saguntum eleste utáni események siliusi elbeszélése a harmadik énekben sok tekintetben követi Livius 21. könyvét,¹⁹ de felfedezhetünk néhány árulkodó különbséget is:

¹⁶ Mint VESSEY 1975, 401 megjegyzi, a pajzson még egy „szerződésszegés” van ábrázolva: Aeneas Didót elhagyva elhajózik Karthágóból, az elbeszélő pedig kapcsolatukat és az *Aeneis*ből emlékezetes találkozásukat a barlangban a *furtiva foedera amantum* megjelöléssel illeti (416).

¹⁷ HARRISON 2010, 284.

¹⁸ POMEROY 2003, 361, n. 2.

¹⁹ A Silius és Livius elbeszélése (illetve a *Punica* lehetséges további historiográfiai forrásai, illetve modelljei) közti kapcsolatról, illetve a kérdés kutatástörténetéről jó áttekintést ad POMEROY 2010.

KOZÁK Dániel

Punica 3. énekHannibal Hercules gadesi templomában
(1–157)

–

Hannibal álma Gadesben (158–221)

Hannibal csapatainak katalógusa (222–414)

Átkelés a Pireneusokon (415–441)

Livius 21. könyv

Hannibal Hercules gadesi templomában (21)

Hannibal Új-Karthágóba, majd az Ebróhoz
vonul (22)

Hannibal álma az Ebrónál (22)

Átkelés az Ebrón (23)

Átkelés a Pireneusokon (23–24)

Hannibal tehát mindkét szövegben meglátogatja Hercules templomát, majd álmot lát – Siliusnál ez még mindig Gadesben történik, Liviusnál viszont az Ebro partján. Livius ezt követően említi az átkelést, mégpedig szorosán az álmhoz kapcsolva, de igen szűkszavúan: *hoc visu laetus Hiberum copias traiecit* (23).²⁰ A történetíró a következő mondatban pontosítja a kijelentést, és Hannibal seregének létszámát is közli: *Nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum Hiberum traduxit*.²¹ Mintha a *Punicában* az átkelés említése helyett olvasnánk a csapatok katalógusát, a „kilencvenezer gyalogos, tizenkétezer lovas” szűkszavú történetírói adatközlés részletező, epikus kibővítéseként.²²

Ezzel az értelmezéssel szemben természetesen felvethető egy komoly módszertani ellenvetés: kétséges, hogy egy (az idéző szövegben ráadásul jelöletlen, így szükségképpen „csak” feltételezett) intertextust használhatunk-e a szöveg belső ellentmondásainak feloldására. Bármilyen szorosán követi is Silius a liviusi elbeszélést a *Punica* ezen énekében, nem biztos, hogy az Ebro földrajzi helyzete és az átkelés időpontja tekintetében is egyetért a történetíróval. Az intertextuális értelmezés ugyanakkor segíthet is abban, hogy elfogadjuk a szöveg bizonyos ellentmondásait. Ha feltételezzük (bizonyítani persze nem tudjuk), hogy Silius tudatában volt annak, hogy a különböző források egymásnak ellentmondó információkat szolgáltatnak az Ebro földrajzi helyzetét illetően, akkor az a lehetőség is felmerül, hogy az átkelés bejelentésének elmulasztásával éppenséggel azt próbálta meg elkerülni, hogy választania kelljen forrásai közül. Abban a poszt-alexandriai költői hagyományban, melybe a *Punica* illeszkedik, a több és akár egymásnak ellentmondó (mítosz)variáns és intertextus egyidejű felidézése – és következésképpen annak elfogadása, hogy ez belső ellentmondásokat hozhat létre – legalább annyira jellemző költői eljárás, mint egy bizonyos variánst kiválasztani és azt konzekvensen követni. Ha ez történik a *Punica* tárgyalt szövegrészeiben is, akkor a fentiekben tárgyalt elbizonytalanító és ellentmondásos kijelentések az Ebróval kapcsolatban, illetve az elbeszélő hallgatása az átkelésről kifejezetten ötleletes megoldás – és talán az egyetlen megoldás – arra, hogy a költő az Ebróra vonatkozó hagyományokat egyszerre kövesse anélkül, hogy meg kelljen kettőznie a folyót a *Punica* költői világában, és két átkelésről kelljen beszámolnia.²³

Az ellentmondás értelmezhető továbbá intratextuális, narratológiai szempontból is. Feltűnő, hogy a *Punicában* az Ebro összes említése vagy szereplői beszédben, vagy pedig ekphrasisban

²⁰ Liviusnál az álmértelmezés egyértelműen pozitív (*hoc visu laetus*), Siliusnál azonban összetettebb: Hannibal „félelemmel vegyes örömet” érez (*laetique pavore promissa evoluit somni*, 215–216).

²¹ Vö. Polybios leírásával: παραγενομένης τῆς ταχθείσης ἡμέρας, προῆγε, πεζῶν μὲν ἔχων εἰς ἑννέα μυριάδας, ἵππεῖς δὲ περὶ μυρίου καὶ δισχιλίου, καὶ διαβάς τὸν Ἰβήρα ποταμὸν... (3.35.1).

²² Erről a siliusi katalógusról (a liviusi háttér tárgyalása nélkül) lásd GIBSON 2010, 53–54.

²³ Valóban felmerült, hogy az Ebro és Saguntum relatív fekvésével kapcsolatos bizonytalanságok az antik forrásokban arra vezethetők vissza, hogy nem ugyanazt a folyót jelölik Ebro néven: CARCOPINO 1953, 258–293. A probléma természetesen összefügg a folyó nevében eleve benne rejlő bizonytalansággal is: vajon az Ἰβηρ/Hiberus az Ebrót jelöli, vagy „egy ibériai folyót”?

(a pajzs, illetve a triumphus leírásában) olvasható. Az elbeszélő természetesen idézi a szereplőket, nem hallgatja el, amit mondanak, és részletes leírást ad a pajzsról és a triumphusról; de amikor a szó legszorosabb értelmében elbeszéli a történetet és a „saját nevében” beszél, a folyót egyáltalán nem említi. Az első énekben hivatkozik arra a szerződésre (lásd fent), melyet Hannibal támadásával megszeg, de Saguntum városát említi, nem az Ebro folyót; az átkelésről magáról pedig, bármikor következzen is be, hallgat. Úgy tűnik tehát, hogy az elbeszélő és az eposz (római és karthágói) szereplői alapvetően eltérő nézeteket képviselnek azt illetően, hogy miként lehet megírni a második pun háború történetét: míg a szereplők az Ebro-kérdésnek legalább akkora teret szentelnének benne, mint Saguntum ostromának, az elbeszélő olyan történetet mesél, melyben az Ebro egyáltalán nem játszik fontos szerepet,²⁴ az ostrom viszont másfél énekre elegendő anyagot szolgáltat a költői mű számára. Az Ebro-átkelés két értelemben is lehet érdektelen az elbeszélő számára: vagy úgy gondolja, hogy történetileg nem fontos esemény, vagy pedig úgy, hogy nem beszélhető el érdekesen, nem lehet jelenetté fejleszteni.²⁵

Végül még egy értelmezési lehetőséget javaslok. Térjünk vissza a pajzsléíráshoz! Abban a jelenetben két Hannibal szerepel: az egyik a pajzson van ábrázolva közvetlenül azután, hogy átkelt az Ebrón, a másik pedig Hannibal mint a *Punica* szereplője, a pajzs tulajdonosa és az ábrázolt Hannibal nézője. Csakhogy a leírás és az elbeszélés közötti határvonal, mely egyúttal a két Hannibalt is megkülönbözteti egymástól, elmosódni látszik. Ennek egyrésről vizuális jele is van: ha az Ebro a pajzs peremén van ábrázolva, Hannibal pedig éppen átkelt rajta, akkor ez vagy a pajzs középpontja vagy a széle felé irányuló mozgást feltételez. Mintha Hannibal vagy elhagyná a pajzs területét, vagy pedig belépne oda: az ábrázolt Hannibal vagy kitörni készül az ábrázolás keretei közül,²⁶ hogy egyesüljön Hanniballal mint szereplővel, vagy pedig az utóbbi azonosul „Hanniballal” mint azzal a szereppel, melyet a pajzson ábrázolt jelenetek megfogalmaznak. A leírás és az elbeszélés közti határvonal elmosódásának van továbbá nyelvi jele is. A leírás utolsó (451–452) és a folytatódó elbeszélés első mondatának azonos az alanya: *Hannibal ... transgressus ... vocabat. Tali sublimis dono nova tegmina latis aptat concutiens umeris* (453–454). Az utóbbi mondat alanya tehát nem más, mint az előző mondatból odaértendő *Hannibal*, s ez egy pillanatra azt sugallja az olvasónak, mintha a két Hannibal, az ábrázolt és a néző, azonosak volnának, csakhogy ez – legalábbis narratológiai értelemben – nem igaz.

A két Hannibal tehát átmenetileg összeolvadni látszik. A szereplő Hannibal már nem csupán nézője saját pajzson ábrázolt tetteinek: legalábbis felmerül annak a lehetősége, hogy miközben nézi, mintegy végre is hajtja azokat, persze csak gondolatban. A pajzsléírás is egyike lehet tehát a *Punicában* többször visszatérő ál(modozás)ainak: vágyai elragadják a pun vezért, és nem képes azokat a valóságtól megkülönböztetni.²⁷ A pajzsléírás jelenetében ráadásul ez az ábrándozás folytatódik is abban a beszédben, melyet az elbeszélő Hannibálnak a pajzsra adott reakciójaként idéz: a hadvezér elképzei, hogy – természetesen a pajzson ábrázolt Ebro-átkelés után – mekkora vérontást fog rendezni Itáliában, s hogyan fogja elpusztítani a Curia épületét Rómában (455–456, lásd fent). A pajzsléírás tehát mégis az a részlete lehet a *Punicának*, melyben az Ebrón való átkelés nemcsak ábrázolva vagy említve van, hanem meg is történik – csak éppen Hannibal fejében: ez az a pillanat, amikor Hannibal „megéli” az átkelést. Az elbeszélő ezt a „szubjektív”, pszichológiailag

²⁴ Vö. NESSELRAITH 1986, 211.

²⁵ Ebből a szempontból érdekes, hogy Silius rögtön egymás után két átkelést is részletesen leír a 3. énekben: a Rhodanusét és a Druentiáét (442–476). Mindkét folyamatot heves sodrásúként írja le – így az átkelés is nehézségeket jelent, vagyis jelenetté, elbeszéléssé alakítható. Feltűnő továbbá, hogy ugyanezeket az átkeléseket Livius is részletesen elbeszéli: 21.26–29 és 31.

²⁶ Így értelmezi a pajzson ábrázolt átkelést az Ebrón LOVATT 2013, 182.

²⁷ Lásd pl. 1.64–69 (vö. FEENEY 1982, *ad loc.*), 1.116–117, 6.698–713.

értelmezhető átkelést említi, ennek fontosságát hangsúlyozza, nem pedig a *Punica* költői világában „objektíven” bekövetkező átkelést, s éppen ez utóbbi hangsúlytalansága miatt lehet mellékes szempont végső soron, hogy a „szubjektív” átkelés előtt vagy után kerül rá sor.

Utolsóként még egy szövegrészt érdemes megemlíteni, mely megerősítheti ezt az értelmezést. Az 5. énekben a Trasimenus-tó menti csata előtt Flaminius ezekkel a szavakkal buzdítja a katonáit, emlékeztetve őket Hannibal eddigi tetteire:

*perfractas Alpes passamque infanda Saguntum,
quosque nefas vetiti transcendere nomen Hiberi,
tangere iam Thybrim.*
(5.160–162)

A *transcendere nomen Hiberi* megfogalmazás rendkívül meglepő: hogyan lehet átkelni egy folyó nevén? Nem csoda, hogy a kézirati hagyományban szereplő *nomen*-t lecserélve többen is konjektúrával éltek a 18. század végén: Ernesti javaslata *limen*, Rupertié *flumen*. A jelenleg sztenderdnek nevezhető szövegkiadásban viszont Delz megtartja a hagyományozott olvasatot, s annak alátámasztására a 7. ének egy sorát említi, melyben Hannibal bosszankodva, hogy nem képes a halogatásáról híres hadvezért, Fabius Cunctator csatára kényszeríteni, felteszi a kérdést, hogy vajon a Trebia folyó és a Trasimenus-tó neve ismeretlen maradt-e volna (*nulla ... nomina*, 148), ha annak idején Fabiusszal kerül szembe – hiszen ő elkerülte volna az összecsapást. Ennek a szöveghelynek a tükrében tehát a *nomen Hiberi* az 5. énekben nem más volna, mint a *nobilem Hiberum* körülírása. Mégsem gondolom, hogy ez minden tekintetben jó párhuzam lenne, és magyarázatot adna a vizsgált kifejezésre: a *nomen* a *transcendere* tárgyaként mindenképpen rendkívül furcsa szóválasztásnak tűnik. Így hát vagy belátjuk, hogy mégiscsak konjektúrára van szükség,²⁸ vagy pedig megkíséreljük a *nomen Hiberi*-t metonimikusan értelmezni: azáltal, hogy maga a folyó helyett annak nevét lépi át Hannibal, a szöveg azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy az Ebro átlépése nem önmagában mint „történés” érdekes és fontos, hanem mint jogi és történelmi „esemény”, márpedig utóbbivá csak a dokumentumok (szerződések) és a (historiográfiai és/vagy politikai) narratívák teremtettenye nyelvi és kulturális közegben válhat.

A *Punicában* tehát az átkelésnek nem (csak) a fizikai világban kell megtörténnie, hanem (és pedig elsődlegesen) a nyelv és a gondolatok szférájában, ahol az Ebro nem tereptárgy, hanem szó. Az Ebro ebben az összefüggésben szemlélve nem más, mint „Hannibal Rubiconja”. Nem elsősorban abban az értelemben, hogy összehasonlítható Lucanusnak (és más szerzőknek) az elbeszéléseivel arról, ahogyan Caesar átkelt az Itália északi határát jelentő folyón. Az intertextuális összehasonlítás több szempontból is érdekes volna,²⁹ de itt és most a ‘Rubicon’ szót az újkori, teljes mértékben metaforikus értelmében használom: nekünk már nincs szükségünk egy valódi folyóra, hogy átlépjük a saját Rubiconunkat. Ez a metafora (tudomásom szerint) az ókorban még nem létezett.³⁰ Az Ebro státusza a *Punicában* – valódi, de mégis elsősorban gondolatban keresztelkedő folyóként – éppen annak a folyamatnak a megindulásáról tanúskodhat, melynek eredményeképpen a Rubicon a visszafordíthatatlan határátlépés metaforájává vált.

²⁸ A két konjektúra közül nyilvánvalóan a *limen* a kifejezőbb (bár ez önmagában nem szövegkritikai érv), hiszen az így létrejövő *vetiti transcendere limen* még erőteljesebben, háromszorosan is kifejezi, hogy tiltott határátlépésről van szó; a *flumen* csupán földrajzi adat volna, ráadásul a folytatás – *tangere iam Thybrim* – eleve világossá teszi, hogy az előző földrajzi név is egy folyót jelöl.

²⁹ Lásd KISSEL 1979, 190; vö. KÜPPERS 1986, 126, n. 481, aki szerint Silius éppen azért nem dolgozza ki az Ebro-átkelés jelenetét, mert különbözni akart Lucanustól.

³⁰ Az *Oxford English Dictionary* (s. v. ‘Rubicon’) szerint a metafora első dokumentált használatára angol nyelvterületen 1624-ben került sor.

Bibliográfia

- ASTIN, Alan E. 1967. Saguntum and the Origins of the Second Punic War. *Latomus* 26, 577–596.
- CARCOPINO, Jérôme 1953. Le traité d’Hasdrubal et la responsabilité de la deuxième guerre punique. *REA* 55, 258–293.
- ECKSTEIN, A. M. 1984. Rome, Saguntum and the Ebro Treaty. *Emerita* 52, 51–68.
- FEENEY, Denis C. 1982. *Commentary on Silius Italicus Book 1* (D.Phil. Thesis). Oxford.
- GIBSON, Bruce 2010. Silius Italicus: A Consular Historian? In: Augoustakis, A. (ed.), *Brill’s Companion to Silius Italicus*. Leiden – Boston. 47–72.
- HARRISON, Stephen J. 2010. Picturing the Future Again: Proleptic Ekphrasis in Silius’ Punica. In: Augoustakis, A. (ed.), *Brill’s Companion to Silius Italicus*. Leiden – Boston. 279–292.
- KISSEL, Walter 1979. *Das Geschichtsbild des Silius Italicus*. Frankfurt a. M.
- KLOTZ, Alfred 1933. Die Stellung des Silius Italicus unter den Quellen zur Geschichte des zweiten punischen Kriegeres. *RM* 82, 1–34.
- KÜPPERS, Jochem 1986. *Tantarum causas irarum: Untersuchungen zur einleitenden Bücherdyade der Punica des Silius Italicus*. Berlin.
- LOVATT, Helen 2013. *The Epic Gaze. Vision, Gender and Narrative in Ancient Epic*. Cambridge.
- MANUWALD, Gesine 2009. History in Pictures: Commemorative Ecphrases in Silius Italicus’ Punica. *Phoenix* 63, 38–59.
- NESSELRATH, Heinz-Günther 1986. Zu den Quellen des Silius Italicus. *Hermes* 114, 203–230.
- NICOL, John 1936. *The Historical and Geographical Sources Used by Silius Italicus*. Oxford.
- POMEROY, Arthur 2003. Center and Periphery in Tacitus’ Histories. *Arethusa* 36, 361–374.
- POMEROY, Arthur 2010. To Silius Through Livy and his Predecessors. In: Augoustakis, A. (ed.), *Brill’s Companion to Silius Italicus*. Leiden – Boston. 27–45.
- SCULLARD, Howard Hayes 1989. The Carthaginians in Spain. In: Astin, A. E. et al. (eds.), *Cambridge Ancient History*, Vol. 8. Cambridge. 17–43.
- VESSEY, David 1975. Silius Italicus: The Shield of Hannibal. *AJP* 96, 391–405.
- VON ALBRECHT, Michael 1964. *Silius Italicus. Freiheit und Gebundenheit römischer Epik*. Amsterdam.
- WALBANK, Frank William 1957. *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. 1. Oxford.